

Ярослав Грицак

**Історія двох міст: Львів і Донецьк
у порівняльній перспективі**

На початку січня 2000 р. група львівських студентів виїхала до Донецька на запрошення тамтешньої «Просвіти», щоб ознайомити місцевих мешканців з українськими різдвяними традиціями. Поїздка закінчилася повним фіаско: ініціатива студентів мало кого зацікавила, і мало хто зрозумів, що таке українське Різдво. В одному з донецьких клубів львів'ян попросили приїхати з їхнім різдвяним вертепом... улітку, коли у людей більше вільного часу на театр та інші заботи. Загальне враження гостей від Донецька було гнітючим: тамтешні українці з їхньою мовою і культурою перебувають ніби в резервації для меншини. Розповідь про свої різдвяні пригоди один із студентів закінчив словами: «Коли з'явиться український Нерон для цього міста?»; інший зізнався, що після повернення він від розчулення став на коліна і поцілував рідну львівську землю¹.

Нелюбов, на відміну від любові, рідко коли залишається без відповіді. Уявлення про Львів, Галичину та Західну Україну в Донецьку анітрохи не кращі, аніж у львів'ян – про Донецьк, Донбас і Східну Україну. 1996 р. у газеті «Русское движение» було надруковано статтю під характерною назвою: «“Наци” Запада ніколи не домовляться с шахтером Донецька». У ній Західну Україну було представлено в образі «цепной собаки», яку спускають «на мирно трудящийся на благо страны Восток»².

З часів здобуття української незалежності протиставлення Львова й Донецька, Донбасу й Галичини («Львів/Донецьк» чи «Галичина/Донбас») виринає щоразу, коли заходить мова про внутрішні проблеми новопосталої держави. Наприкінці травня 2000 р. у Львові було убито українського композитора Ігоря Білозора. Він помер від рук двох місцевих підпалих російськомовних молодиків після того, як вимагав від них припинити співати у публічному місці російських пісень. Повідомлення про цей інцидент московські «Известия» подали як ще один приклад обмеження прав ро-

¹ Манчура О., Яцишин В. Даунецьк // Хід. Студентська газета Львівського національного університету імені Івана Франка. 2000. № 1 (4). С. 6.

² Цит. за: Майборода А. Етнополитическая сфера в Украине // Политические и экономические преобразования в России и Украине. М., 2005. С. 321.

сійськомовного населення у Львові та в Україні. Стаття завершувалася реченням: «Этой тенденцией встревожен и шахтерский русскоязычный Донбасс»³.

Образ Львова і Донецька як двох антагоністичних полюсів фігурує й у серйозніших публікаціях. Микола Рябчук – один із найпродуктивніших аналітиків сучасного суспільно-політичного життя й автор, безпосередньо відповідальний за впровадження в український публічний дискурс теорії «двох Україн», – пише, що

[к]ожен, хто коли-небудь бував на «далекому сході» й «далекому заході» України – скажімо, Донецьку та Львові, – поза сумнівом, визнає, що це різні країни, різні світи, різні цивілізації⁴.

Науковці не повинні бути заручниками поширених стереотипів і панівних дискурсів. Навпаки, їхнім правом, і навіть обов'язком, є ставити під сумнів і підважувати все, що прагне здомінувати дискурсивне поле. Статті, вміщені у цьому збірникові, є спробою зіставити дискурси «зверху» з тим, що «знизу» львів'яни і донеччани думають про самих себе і про Україну після розпаду СРСР. Їх написано на матеріалах досліджень, проведених у рамках соціологічного проекту «Львів-Донецьк: групові ідентичності та лояльності, 1994–2004». Ця стаття має на меті стисло подати читачеві історичний контекст, без урахування якого неможливо зрозуміти результати проекту.

Про сенс порівнянь

Перш ніж говорити про самий проект і його дані, варто з'ясувати, в чому полягає сенс порівняння Львова і Донецька. Порівнювати яблука й абрикоси можна лише за умови, якщо уявляємо собі компот, що з них буде зварений.

Порівняння в історичних дослідженнях надзвичайно складні й рідко коли задовільні. Їх складність полягає в тому, що будь-яку подію чи явище можна вписати у фактично необмежену кількість контекстів. Зрештою, кожен дослідник керується власним суб'єктивним вибором, *що і як* порівнювати. У випадку нашого проекту ситуація, на щастя, простіша: ми не стояли перед вибором, *що* порівнювати, – його вже зробили й усталили перед нами багато політиків, аналітиків і журналістів. Це, однак, не звільняє нас від проблеми, *як* порівнювати. Метою проекту було надати львів'янам і донеччанам максимальну змогу заговорити власним голосом, що неминуче ставить у центр дослідження їхні ідентичності. Відповідно, наше порівняння зосереджене навколо трьох великих історичних тем, які безпосередньо стосуються творення самототожностей, – урбанізації, ролі пограниччя та модернізації.

³ Соколовская Я. Песни наши и не наши. Во Львове вопросы языкознания решают с помощью погромов // Известия. 2000. 1 июня. С. 4.

⁴ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. К., 2002. С. 19.

Щодо першої теми, *урбанізації*, то місто як осередок влади і високої культури завжди було, є і буде центром творення ідентичностей. Коли заходить мова про Східну Європу, слід брати до уваги місцеву специфіку, яка полягала у невиразності й амбівалентості групових самототожностей. Це явище породжене передусім історично-географічними особливостями цього регіону: відсутністю чітких внутрішніх поділів (як-от нездоланні гори чи ріки) та його постійною відкритістю для масових міграційних потоків. Територія, на якій розташовані сучасні Львів і Донецьк, у часи середньовіччя та ранніх новітніх часів означувалися як *Русь*, *руська земля*. Попри те, що населення цих теренів, етнічно досить неоднорідне, перебувало під різними політичними режимами, його об'єднували спільні риси: приналежність до східнохристиянського обряду (з церковнослов'янською як сакральною мовою), близькість діалектів, що сприяло порозумінню, а також невиразна пам'ять про спільне походження з Київської Русі. Лише поступово, під тиском відцентрових впливів таких великих міських центрів, як Львів, Київ, Вільнюс тощо, з цієї руської спільноти вилонювалися нові, виразніші ідентичності⁵.

У цьому контексті Львів і в минулому, і нині має великі переваги перед Донецьком: він раніше став місцем творення самототожностей, і його роль була значно більшою. Історія Львова вписується до загальної тенденції європейської урбанізації: більшість великих міст Європи виникли перед 1300 р.⁶ Перша писемна згадка про Львів датується 1256 р. (хоча є всі підстави вважати, що місто виникло набагато раніше, наприкінці VI ст.). Своім виникненням і практично безперервним розвитком місто завдячує вдалому розташуванню – на перетині двох важливих торговельних шляхів. Місто було не лише багатим, а й добре укріпленим: від середини XIV й до початку XVIII ст. жодна армія не могла завоювати Львів. Багате та відносно безпечне міське життя приваблювало сюди людей із найдалших місцевостей – від німецьких земель на Заході до Вірменії на Сході. Це помітно відрізняло Львів від інших навколишніх, віддалених від торговельних шляхів, міст, які мусили користати головно з місцевих людських ресурсів. Двічі, на межі XVI – XVII та на початку XIX ст., Львів був найбільшим містом на території, що за площею збігається із сучасною Україною (див. таблицю 1)⁷.

⁵ *Armstrong J. A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounters / Ed. by R. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G. N. Žekulin. Edmonton, 1992. P. 129–130.*

⁶ *Hohenberg P. M., Lees L. H. The Making of Urban Europe. 1000–1950. Cambridge-London, 1985. P. I.*

⁷ Див. мій короткий огляд історії Львова: *Hrytsak Y. Lviv: A Multicultural History through the Centuries // Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Special Issue. Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture (Cambridge, MA, 2002). P. 47–73.*

Від другої половини XIX ст. Львів втратив статус одного з найбільших міст Східної і Центральної Європи⁸. Проте він залишився метрополією – тобто містом, яке за своїм розміром, чисельністю населення та, найголовніше, обсягом культурної продукції значно перевищувало всі інші населені пункти в радіусі кількох сот кілометрів. Вплив Львова як осередку культурного та політичного життя поширювався на великий простір між Краковом і Харковом, Вільнюсом і Будапештом. Метропольний статус міста був, серед іншого, наслідком того, що впродовж усієї своєї писемної історії Львів незмінно (за винятком нацистської окупації 1941–1944 рр.) був великим адміністративним центром, а тричі – за часів Галицько-Волинського князівства, Габсбурзької монархії та короткотривалої Західноукраїнської народної республіки – навіть піднесений до статусу столиці.

Історія Донецька підпадає радше під специфічно східноєвропейську модель. У Східній Європі міська мережа довгий час залишалася слаборозвинутою, а багато великих міст-як-от Петербург, Одеса чи Новосибірськ були засновані аж у новітні часи, у процесі військового завоювання та економічного засвоєння малонаселеної периферії. Юзівка (нинішній Донецьк) виникла досить пізно, навіть як на східноєвропейські мірки, 1869 р. – майже сто років по тому, як навколишній степовий регіон анексувала Російська імперія. Своєму виникненню та бурхливому розвитку місто завдячує великим покладам вугілля і залізної руди. Як і Львів, Юзівка приваблювала до себе населення з віддалених територій: громадян Британії, до яких належав засновник міста Джон Г'юз, інженерів та кваліфікованих робітників з Європи, селян та євреїв із сусідніх українських та російських губерній. Однак аж до Другої світової війни Донецьк не міг навіть і близько зрівнятися ані зі старими (Київ, Львів), ані з новими (Одеса, Харків) містами (див. таблицю 1) і не міг претендувати на роль метрополії. Від-

⁸ Я свідомий того, що терміни «Східна Європа» і «Центральна Європа» мають під собою сильне політичне навантаження, а тому не є академічно нейтральними. Проте їх академічна вагомість впливає з певних історичних тенденцій і процесів, що властиві Східній Європі, але малопомітні або майже відсутні в Центральній і Західній Європі (скажімо, різниці у схемі відтворення населення, що збігаються з лінією Гайнала (Петербург – Трієст), феномен східноєвропейського єврейства, зрештою, специфічні риси східноєвропейської урбанізації, про які мова йтиме нижче). Щоб мінімізувати політичні обертони цих концепцій, тут і далі намагатимусь уживати їх у суто технічному значенні: Східна Європа – для означення європейської частини Російської імперії та Радянського Союзу, Центральна Європа – для тих прилеглих територій, що перебували у складі Речі Посполитої чи Габсбурзької монархії й увійшли до сфери російського та комуністичного впливу аж після Другої світової війни. Зрозуміло, що цей поділ є досить умовним, кордони між Східною і Центральною Європою були незастиглими, розмитими й рухливими, а деякі місцевості могли одночасно належати до двох просторів: Львів був частиною Центральної Європи, але щонайменше від кінця XVIII ст. він став також об'єктом експансії Російської імперії, а в самому місті існувала значна частина руської інтелігенції (русофіли), які уявляли місто і весь край частиною східноєвропейського (східнохристиянського) простору.

повідно, його роль у творенні ідентичностей для навколишніх територій була невисокою.

Що робить Львів і Донецьк дуже схожими в історичному минулому, то це їх *пограничний статус*. Пограниччя є не так географічним, як історико-культурним поняттям: воно позначає історичний регіон, де сходяться і конкурують між собою різні політичні, культурні, релігійні та інші впливи. Внаслідок такого переплетіння пограниччя відіграють значну роль в артикуляції ідентичностей⁹.

Таблиця 1
Населення найбільших міст на території сучасної України
(у тис. осіб)¹⁰

	1795	1811	1840	1863	1897	1914	1926	1959	1970	1989	2001
Київ	б/д	23	47	68	248	521	514	1110	1632	2595	2611
Донецьк				0,16*	28	70	106	699	879	1102	1016
Львів	39	42	70	87	160	212	229	411	553	791	733
Одеса	2	11	69	119	404	500	421	664	892	1115	1029
Харків	б/д	10	29	52	174	245	418	953	1223	1610	1470

* Дані за 1870 р.

Як пограничне місто, Львів від самого початку своєї писаної історії (середина XIII ст.) перебував на потрійному пограниччі – етнічному, релігійному і політичному. В етнічному вимірі він був найбільшим містом у великій контактній зоні між східними та західними слов'янами; у релігійному вимірі Львів був великим релігійним центром одночасно для східних і західних християн, християн-монофізитів (вірмен) та іудеїв; у політичному вимірі він належав до території, за контроль над якою боролися середньовічні Русь, Польща й Угорщина, новітні Габсбурзька та Російська монархії, а в XX ст. – новопосталі Україна і Польща, нацистська Німеччина та СРСР. Пограничний статус міста найкраще відображений у

⁹ Dobrowski P. M. Discovering the Galician Borderlands: The Case of the Eastern Carpathians // *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. No. 2. P. 380; Rieber A. Struggle Over the Borderlands // *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. by S. Frederick Starr. New York–London, 1994. P. 61-90; Sahlins P. Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees. Berkley–Los Angeles–London, 1989. P. 271.

¹⁰ Джерела: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. (<http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/city/>); Ревенко А. Скільки нас було, є та скільки буде напередодні першого всеукраїнського перепису населення // *Дзеркало тижня*. 2001. № 47 (371). 1–7 грудня (<http://www.zn.kiev.ua/nn/show/371/33049/>); Степанів О. Сучасний Львів. Путівник. Видання стереотипне. Львів, 1992. С. 78; Степанин В. В. История Донецка (1779–1991). Донецк, 2004. С. 131; Szporluk R. Urbanization in Ukraine since the Second World War // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I. L. Rudnytsky. Edmonton, 1991. P. 197.

його історичній демографії. У середині XVI ст. тут проживали разом п'ять великих етнічно-релігійних груп: русини (українці), поляки, німці, євреї та вірмени, кожна з яких становила понад 5 % населення. Вважають, що за своїм етнічним та релігійним розмаїттям тогочасний Львів не мав собі рівних у Центральній та Східній, а можливо, й в усій Європі¹¹. У XIX – першій половині XX ст. етнічна структура міста спростилася до тричленної формули: поляки мали ледь відчутну більшість (50–55 %), євреї становили близько третини, українці – 15–20 % населення (див. таблицю 2). Ця мозаїка повністю зникла після Другої світової війни, коли Львів став майже виключно східнослов'янським містом. Однак колишнє етнічне та релігійне розмаїття міста помітно позначилося на його архітектурі та історико-культурному ландшафті (тут співіснують і перегукуються між собою різні мистецькі стилі, напрями та течії), а також у тих дискусіях, які точаться навколо минулого, сучасного й майбутнього Львова¹².

Донецьк теж виник на пограниччі. Проте це було пограниччя іншого типу. Це була частина великого «дикого степу», що простягався від Монголії до Паннонії й слугував своєрідним широким шляхом для переселення кочових народів Евразії. На відміну від пограниччя з усталеними політичними, релігійними та культурними інституціями, «дикий степ» був радше великим і рухливим кордоном (*frontier*), по обох боках якого вплив державної влади чи церкви відчувався дуже слабо. Вакуум політичної влади приваблював сюди переселенців, які шукали насамперед свободи й були готові постояти за неї зі зброєю в руках. Річка Кальміус, що перетинає сучасний Донецьк, була кордоном між запорізьким та донським козацтвом. Також ця територія стала притягальним магнітом для різних релігійних груп – дисидентів (старовірів, менонітів та молокан), які знаходили тут притулок від переслідувань у своїй батьківщині¹³.

Пограничний статус Львова та Юзівки зближував їх в одному вимірі: обидва були поліетнічними містами, зі складною мозаїчною структурою населення. Про сучасний Донецьк і нині говорять як про «місто ста національностей». Гетерогенність населення обох міст становила виклик для політичних режимів у центрі, що прагнули встановити контроль над пограниччям шляхом політичної і культурної гомогенізації. Це є частиною іншої теми – *модернізації*¹⁴. І Львів, і Донецьк є яскравими зразками модерних міст, але, знову ж таки, дуже відмінними зразками модерності.

¹¹ Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси / Ред. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 72.

¹² Див.: *Katyńska K. Eseiści o Lwowie: pamięć, sąsiedztwo, mity*. Warszawa, 2006; а також окреме число київського часопису *Критика* (№ 7–8, 2002), присвячене дискусіям про Львів, та матеріали веб-сторінки <http://www.zaxid.net>

¹³ *Zhuk S. I. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917*. Washington–Baltimore–London, 2004. Див. мою рецензію на цю книжку: *Україна Модерна*. 2007. Т. 12 (1). С. 262–267.

¹⁴ Про гомогенізацію пограниччя як важливу частину модернізаційного проекту див. недавно книжку, що стосується Полісся, іншого важливого східноєвропейського

Під мас правління Габсбургів Львів та Галичина стали об'єктом великого модернізаційного проєкту – «модернізації через бюрократизацію», коли головними агентами змін були не підприємці чи банкіри, а чиновники. Львів був столицею найбільшої за розміром, але водночас економічно найвідсталішої австрійської провінції. Поєднання цих двох обставин обернулося подвійною вигодою для розвитку міста: з одного боку, частина великих фінансових потоків, що надходили з величезних територій у вигляді податків, осідали у столиці краю й були вкладені у розвиток міської інфраструктури; з іншого боку, брак індустріалізації рятував від надмірного тиску населення на цю інфраструктуру. Якщо брати за критерій модерності розвиток і доступність міських інфраструктур на душу населення, Львів був одним із наймодерніших міст – правдоподібно, єдиним по-справжньому модерним містом на теренах колишньої Речі Посполитої¹⁵.

Цю тезу можна проілюструвати таким прикладом: якби наприкінці XIX ст. Львів анексувала Російська імперія – а така загроза час від часу нависала над галицькою столицею, – тоді за кількістю друкованих тут газет і журналів на душу населення він був би третім найбільшим містом після Санкт-Петербурга і Варшави. За цим параметром навіть тогочасна Москва поступалася Львову, не кажучи вже про Одесу, Київ чи Харків¹⁶. Відомо, яку велику роль відіграє друк та читання книжок і періодичних видань у формуванні національних ідентичностей. Якщо взяти до уваги винятково сильні позиції Львова у цій сфері наприкінці XIX – на початку XX ст., стає зрозуміло його роль як «націоналізуючого міста»: кожен мешканець зазнавав тиску націоналізації¹⁷. Досить сказати, що саме тут з'явилися головні програмні документи українського та польського націоналізму, а сіонізм мав тут один зі своїх найпотужніших осередків. Особлива роль Львова у націоналізації навколишнього простору пов'язана з політичною історією: після того, як у 1860–1870-х рр. польський та український національні рухи зазнали сильних репресій у Російській імперії, вони перенесли свою діяльність у Галичину. Львів став прихованою столицею для обох антагоністичних націоналізмів – польського й українського, – кожен з яких прагнув поширити звідси свій вплив на українські та польські

пограниччя: *Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland.* Cambridge, MA, London. 2004.

¹⁵ *Pawłowski K. Miejsce Lwowa w rozwoju urbanistyki europejskiej przełomu XIX i XX wieku // Arkhitektura Halychyny XIX – XX st. / Ed. by B. Cherkes, M. Kubelik, E. Hofer. Lviv, 1994. P. 125–130; ejusdem. Narodziny nowoczesnego miasta // Sztuka drugiej połowy XIX wieku. Warszawa, 1973. P. 57–58, 61–68.*

¹⁶ *Heck K. Bibliografia Polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rosyjską // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej» N 10 (1882). P. 1096–1097.*

¹⁷ Я намагався обґрунтувати тезу про Львів як про «націоналізуюче місто» у статті: *Crossroads of East and West: Lemberg, Lwów, L'viv on the Threshold of Modernity // Austrian History Yearbook. 2003. Vol. 34. P. 103–109.*

етнічні території по обидва боки австро-російського кордону. На початку ХХ ст. цей факт був об'єктом щоразу більшого роздратування з боку Російської імперії, яка добачала у розквіті цих націоналізмів серйозну загрозу своїй цілісності. Напередодні Першої світової війни Львів мав усі шанси стати «східноєвропейським Сараєво», з огляду на гостроту національних конфліктів¹⁸.

Донецьк рухався іншою історичною траєкторією. Він теж став зразком модернізації, але, на відміну від Львова, модернізації промислової. Юзівка була центром Донбасу – великого індустріального регіону на південно-західних окраїнах Російської імперії, що на межі ХІХ – ХХ ст. за обсягами виробництва поступався лише Москві, Санкт-Петербургові та польським провінціям. Динамічний розвиток Донбасу та сусіднього металургійного регіону з центром у Катеринославі був прикладом найбільшого успіху російської індустріалізації. У 1890-х рр. річний приріст продукції у південно-західному промисловому регіоні був удвічі вищий за аналогічний показник у масштабах всієї імперії (відповідно, 16 % і 8 %). Втім, цей індустріальний бум мав досить обмежений вплив на навколишні території. У місцевому виробництві домінували неросійські власники, а тому Юзівка та Донбас були тісніше пов'язані із Західною Європою, ніж із сусідніми губерніями Російської імперії: у прилеглих селах і далі продовжували орати дерев'яними плугами, в яких не було й атома металу. А в самому місті, поза важкою промисловістю, інші сектори виробництва залишалися технологічно відсталими¹⁹.

Суперечливий характер місцевої модернізації відобразився, серед іншого, у слабкому розвитку міських інфраструктур – тобто того, що власне робить місто містом. Якщо на більшості території Російської імперії, включно з її українськими землями, урбанізація була мало пов'язана з індустріалізацією (міста виникали і розвивалися головню як адміністративні, а не промислові центри)²⁰, то у випадку Юзівки та сусідніх промислових міст мала місце зворотна тенденція: індустріалізація була мало пов'язана з урбанізацією. Показовим є той факт, що до самого падіння Російської імперії Юзівці так і не було надано офіційного статусу міста – формально вона залишалася селом. І справді, цей населений пункт важко було назвати містом, він нагадував радше конгломерат селищ, розсіяних навколо найбільшого металургійного заводу. Міський вигляд мали лише декілька ву-

¹⁸ Детальніше див.: *Bachmann K.* Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). Wien, München, 2001; *Prusin A. V.* Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920. Tsucaloosa, 2005.

¹⁹ *Wynn Ch.* Workers, Strikes, and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. Princeton, 1992. P. 15–25.

²⁰ *Herlihy P.* Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // *Rethinking Ukrainian History.* Ed. by I. L. Rudnytsky with the assistance of J.-P. Himka. Edmonton, 1991. P. 135–155.

лиць і центральна площа міста, завширшки 200-300 метрів. Селища були зорганізовані відповідно до соціального розшарування. Центром заводських поселень були більш-менш впорядковані Маслівка та Смолянинова гора, де в цегляних будинках мешкали інженери й висококваліфіковані робітники. Робітничий плебс – низькооплачувані та переважно сезонні робітники, які становили більшість, – жили у висілках, назви яких, Нахаловка та Собачовка, промовисто свідчать про тамтешні умови життя²¹.

Загальний образ Юзівки лаконічно передав український більшовик Григорій Петровський: «болото, сморід, насильство»²². На відміну від габсбурзьких чиновників у Львові, місцеві промисловці не були зацікавлені інвестувати у розвиток міської інфраструктури. Вони ж утримували контроль над місцевими справами, що блокувало можливості для політичного розвитку й самоуправління. Це призвело до гострого конфлікту між індустріальною та політичною модернізацією. «Елементи такого конфлікту, – писав американський дослідник історії Донбасу Теодор Фрідгут, – існували всюди, де відбувалася індустріалізація й урбанізація. Проте лише у Російській імперії цей конфлікт набув такого насильницького й скрайнього виміру»²³.

Прихильники швидкої індустріалізації Російської імперії пов'язували з Донбасом особливі сподівання. За їхніми уявленнями, цей промисловий регіон мав стати великим плавильним казаном, у якому під впливом капіталістичної індустріалізації мало цивілізуватися новоприбуле населення, насамперед селяни з навколишніх російських і, меншою мірою, українських губерній. Російські ліберали вважали, що швидкий промисловий розвиток допоможе витворити модерну і політично свідому російську націю. «Капіталізм, – вважав Струве, – у Росії говоритиме російською мовою». Натомість російські марксистки плекали надії на витворення не нації, а класу – промислового пролетаріату, готового до революційних дій. За словами Леніна,

капіталізм ставить на місце тупого, зашкарублого, осілого і ведмежодикого мужика великороса або українця рухливого пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську²⁴.

І одні, й другі сподівання виявилися марними. Ані Юзівка не стала плавильним казаном, ані місцевий робітничий клас – всесильним монолітом. Класової солідарності між місцевим пролетаріатом майже не існувало. Робітники-металурги ставилися з погордою до шахтарів. Дівчата з

²¹ Григоренко П. Спогади. Детройт, 1984. С. 82–83.

²² Цит. за: Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1989. P. 73.

²³ Ibid. P. 87, 334.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 24. С. 125.

Маслівки не те що не хотіли виходити заміж за парубків-робітників з інших районів міста, а вважали нижчим своєї гідності навіть подати їм руку, познайомитися чи привітатися²⁵. Селяни з навколишніх сіл не виявляли бажання «варитися» в робітничому казані й воліли радше вирушати в пошуках праці на Кубань чи у передгір'я Кавказу, аніж на сусідні шахти. А для селян, які залишалися жити на Донбасі, Юзівка була символом розпусти і гріха – тією мірою, що сільські жінки страшили шахтарями своїх дітей. Найчастіше сюди наймалися селяни із сусідніх російських губерній. Однак вони не мали наміру залишатися тут надовго і працювали тимчасово, на період перерви у сільськогосподарських роботах. Під час свого побуту в Юзівці вони поділялися, відповідно до місця свого походження, на земляцтва. «Земляцькі» ідентичності виразно домінували над іншими: земляцтва жили відокремлено одне від одного й нерідко ворогували²⁶. Місцева газета «Утро Юга» писала 1915р.:

фактично, усе це численне населення розділено на різні групи, кожна з яких живе самостійним життям [...] Поділи настільки сильні, що часто робітники одного цеху не знають про умови праці і життя іншого, а необізнаність заводських робітників у житті шахтарів і навпаки – є загальним правилом.

За таких обставин не могло бути й мови не лише про соціальну (класову), а й про національну свідомість. За свідченнями очевидців, більшість місцевого населення не ототожнювала себе з жодною нацією, означаючи себе як «перевертнів»²⁷. Єдиним почуттям, яке об'єднувало всіх робітників, був антисемітизм. Довгий час саме єврейські погроми, а не страйки, були головною формою робітничої активності – чи, точніше сказати, майже кожен робітничий виступ призводив до вибухів антиєврейського насильства²⁸.

Як у пізньоімперському Львові, так і в пізньоімперській російській Юзівці назрівали гострі конфлікти. Вони слугували прикладом невдачі великого модернізаційного проекту культурної гомогенізації населення. Кожне з цих міст на свій спосіб було наймодернішим; водночас обидва зберегли свій домодерний мозаїчний характер, коли різні культури співіснували пліч-о-пліч як великі ізольовані гетто, й жодна з них не змогла нав'язати свою ідентичність ширшому загалові. Втім, ступінь невдачі був різний. Він була повним у випадку Юзівки: попри свій статус великого промислового центру, вона не витворила жодних нових групових ідентичностей, чи то національних, чи то соціальних. Роль Львова у цьому питанні була незрівнянно більша: на початку ХХ ст. можна було говорити про існування «України львівського виробництва»²⁹, тобто образу України,

²⁵ Григоренко П. Спогади. С. 83.

²⁶ *Wynn Ch. Workers, Strikes, and Pogroms.* P. 37–65.

²⁷ *Степкин В. В. История Донецка (1779–1991).* Донецк, 2004. С. 105, 132.

²⁸ *Friedgut T.H. Iuzovka and Revolution.* Vol. 1. P. 44.

вигвореного львівськими українськими інтелігентами та політиками. Інша справа, що цей образ мав мало спільного з реальною ситуацією в українських губерніях Російської імперії – зокрема, у ньому майже зовсім не були присутні уявлення про Юзівку та Донбас³⁰. У кожному разі, мало хто уявляв собі Львів і Юзівку як частину спільного політичного чи культурного простору, і мало кому перед 1914 р. спало б на думку порівнювати їх між собою.

1914 – 1991: примарне зближення

Більшість описаних вище тенденцій у розвитку Львова й Донецька зберігала свою силу впродовж усього «короткого» ХХ ст. (1914–1991). Перша світова війна поклала початок і протилежним тенденціям, що поступово зблизили два міста. Цю війну з її найпередовішими технологіями знищення, майже тотальною мобілізацією населення до війська, його політичною індоктринацією тощо можна вважати наймасштабнішим вторгненням модерності до здебільшого аграрного світу Східної Європи³¹. У певні моменти існувала можливість, що війна зінтегрує Львів і Донецьк в одному політичному просторі: від осені 1914 р. до весни 1915 р. Львів був окупований російськими військами, а Донбас з весни до осені 1918 р. опинився під австро-німецькою окупацією. Проте війна та революція, що слідувала за нею, породили тенденції й до відособлення: на короткий час Львів став столицею Західноукраїнської народної республіки, а промисловий регіон південно-східної України разом із сусідніми російськими областями утворив Донецько-Криворізьку республіку. Проглядувалися й інші сценарії розвитку подій, що зреалізувалися згодом, аж у другій половині ХХ ст.: восени 1920 р., після захоплення Червоною армією під час її походу на Варшаву, Львів міг стати радянським містом, а Українська народна республіка (1917–1919 рр.) принаймні формально проголошувала контроль над всіма українськими етнічними територіями, включно з Галичиною на Заході та Донбасом на Сході.

Однак пореволюційні шляхи Львова і Донецька продовжували радше розходитися, аніж сходитися. Міста опинилися у різних нових державах –

²⁹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Ред. Я. Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. С. 245.

³⁰ Як виняток див.: *Гехтер М.* До історії робочого класу на Україні російській // Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів, 1909. Т. 1. С. 167. Однією з причин цієї неувagi були те, що образ України мав сильно виражене етнічно-популістське забарвлення: українська ідентичність пов'язувалася з культурою українського селянства, котре, як відомо, було майже відсутнє у випадку Юзівки. Втім, ця тема заслуговує окремого дослідження.

³¹ *Heretz L.* Russian Apocalypse, 1891–1917: Popular Perceptions of Events from the Year of Famine and Cholera to the Fall of the Tsar. A Thesis presented ... in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History. Dissertation. (Harvard University, 1993). P. 283.

міжвоєнній Польщі та СРСР. Кожен з нових політичних режимів намагався перекреслити спадщину попередніх імперій, скасовуючи старі закони й адміністративні поділи, перейменовуючи населені пункти та вулиці, запроваджуючи нові ритуали і свята. Радянський експеримент значно перевершив польський за своєю радикальністю. У радянському випадку йшлося не лише про деконструкцію старого імперського проекту, а й про побудову нового суспільства, що мало радикально покінчити зі старими нормами і звичками. Символічним виявом цього став факт, що Львів залишився тим самим Львовом, а Юзівку 1924 р. було перейменовано на Сталін, а 1929-го – на Сталіно³².

Єдина можлива лінія порівняння міжвоєнного Львова і міжвоєнного Донецька полягає в тому, що обидва міста опинилися під пресом націоналізуючої політики новопосталих держав, одним із головних об'єктів якої стала українська меншість. Однак якщо Варшава ставила за мету польську асиміляцію західноукраїнських територій, то радянський режим узяв курс на українізацію східноукраїнських. Радянська політика була надзвичайно амбітною з огляду на той факт, що частка українців у більшості промислових міст Донбасу була дуже низькою, а після революції цей відсоток ще зменшився. У самій Юзівці вона зменшилася майже вдвічі: з 13% у 1917 р. до 7% у 1923 р.³³. Як писав генерал Петро Григоренко у своїх спогадах про Юзівку 1923 р.: «Українців [тут] майже немає. Україна вирощує хліб, сади, живність»³⁴.

Радянська колективізація та індустріялізація тимчасово змінила цю тенденцію. Завдяки масовому напливу місцевих селян Сталіно почало українізуватися демографічно, а в перші десятиліття радянської влади – ще й мовно-культурно. Ця українізація багато в чому мала поверховий і суперечливий характер. Борис Антоненко-Давидович, відвідавши місто наприкінці 1920-х рр., зазначав, що всі вивіски на вулицях написані по-українському, але немає жодної без помилки – бо українська вивіска без помилки була би нетиповою для Сталіно³⁵. Мовна українізація мала пропагандивний характер і нагадувала за своїм характером ще одну п'ятирічку, звіт про виконання та перевиконання якої не відповідав дійсності.

³² Поширена думка, що Юзівка була перейменована на честь Сталіна, є помилковою. Насправді своє нове ім'я «Сталін» місто дістало по смерті Леніна, й воно мало увічнити його пам'ять. Рішення місцевого міськвиконкому звучало так: «По условиям нашего округа, где преобладают стальная промышленность, а сама революция изображавшая по словам зов. Ленина локомотив, сделанный из стали, на котором был машинистом тов. Ленин. Исполком считает, что символом, характеризующего великого вождя тов. Ленина – будет «Сталь» и решил переименовать г. Юзовку – городом Сталина, а округ и завод Сталинскими» (цит. за: *Степкин В. В. История Донецка. С. 207*).

³³ *Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 198.*

³⁴ *Григоренко П. Спогади. С. 79.*

³⁵ Цит. за: *Степкин В. В. История Донецка. С. 195.*

Офіційна статистика показує, що на межі 1920–1930-х рр. російська мова продовжувала домінувати серед робітників та профспілкових службовців Донбасу³⁶.

Які б не були успіхи українізації у 1920-ті рр., вона була різко припинена на початку 1930-х, якраз у розпал голодомору. Сталінські репресії на Донбасі відзначалися особливо великим розмахом. Поруч із «троцькістами», їх головною мішенню стали «українські буржуазні націоналісти»: навіть носіння вишиваної сорочки сприймалося як вияв «українського буржуазного націоналізму». Втім, радянській владі навряд чи вдалося утвердити якусь іншу масову національну чи соціальну ідентичність: стосунки між робітниками різних національностей, зокрема між росіянами й українцями, були далекими від гармонії. Як і за дореволюційних часів, дуже сильним залишався антисемітизм. Однак якщо у пізньоімперські часи головним об'єктом ненависти були єврейські прикажчики, власники робітничих нічліжок та міські ремісники, то тепер євреїв ототожнювали передусім із працівниками радянського державно-партійного апарату³⁷.

Міжвоєнний Львів теж не став українським містом. Українці й надалі були в ньому меншиною, поступаючися полякам і євреям. Проте у символічному вимірі Львів залишався одним із найважливіших українських міст. Як і в довоєнні часи, у місті діяла густа мережа українських політичних і громадських організацій, тут зосереджувалася значна частина української культурної та наукової продукції. Багато західноукраїнських діячів, а особливо львів'ян, у 1920-х рр. з симпатією та надією дивилися на Українську РСР як на прообраз української національної держави, а деякі навіть виїхали тоді, щоб допомагати провадити політику українізації. Ми не знаємо, скільки з них потрапило на Донбас. Єдине, що не підлягає сумніву, – вони не могли залишити там будь-якого тривалого сліду, оскільки майже поголовно стали жертвами сталінських репресій. Український рух і українці зазнавали утисків польської влади, які, втім, ані за масштабом, ані за характером не витримували порівняння з радянським терором. Щобільше: попри репресії, міжвоєнний Львів і Західна Україна стали головною ареною діяльності нового, набагато радикальнішого націоналізму, діячі якого свідомо відмовлялися від лівих і демократичних традицій довоєнного українського руху.

Перед Другою світовою війною Львів і Донецьк розвивалися за різними траєкторіями. Вони функціонували у різних просторах, що не перетиналися між собою. Друга світова війна зробила те, чого не вдалося Першій: вона таки знівельовала більшість старих відмінностей. Насамперед вона

³⁶ Liber G. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. Cambridge–New York, 1992. P. 202 (Appendix 13 (cont.)).

³⁷ Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1970s. Cambridge–New York, 1998. P. 135–7, 142–8, 196–198, 206, 245, 257.

об'єднала Галичину і Донбас – спочатку під радянською (1939 р.), потім під нацистською, а згодом знову під радянською владою. Під час війни обидві окупаційні влади намагалися звести контакти між населенням колишніх австро-угорської та російської територій до мінімуму. Ріка Збруч – старий (до 1914 р.) австро-російський кордон – для більшості населення аж до кінця війни залишався неперехідним. Здолати його під час нацистської окупації взялися молоді галичани – члени т. зв. похідних груп Організації Українських Націоналістів, – які намагалися підняти національний дух східноукраїнців. Донбас був у центрі їхньої уваги, й тут утворилася досить розгалужена мережа націоналістичного підпілля. У стосунках західноукраїнських націоналістів з місцевими мешканцями окреслюються контури майбутніх проблем: останні не сприймали націоналістичних гасел, натомість надавали перевагу демократії із соціальним забарвленням. Ось як згадує про свій досвід Євген Стахів, один із організаторів українського націоналістичного підпілля на Донбасі:

Пам'ятаю одну характерну розмову зі своїми донбаськими друзями, що тоді відбулася. «Послухай, – почув від них, – ми тобі кажемо щиро, що коли здобудемо незалежність для України, ми вас, галичан, до влади не пустимо». – «Це ж чому?» – здивувався я. «Та тому, що, хоча ви й добрі організатори – вмiєте створювати дієздатне підпілля, і ми беззастережно вам довіряємо, Україна потребує широкого світогляду. Тоді як ваш – обмежений». Спершу така думка мене вкрай обурила. Лише з часом я дійшов висновку, що то було слушне зауваження. Ті люди передбачали нинішню ситуацію в Україні ще 60 років тому³⁸.

Перемога СРСР у Другій світовій війні привела до того, що обидва міста опинилися в кордонах Української РСР. Вони стали українськими не лише формально – вперше за свою історію вони стали українськими ще й за демографічними показниками. Війна спричинила сильні втрати міського населення. Компенсувати їх можна було передусім за рахунок масової міграції місцевого сільського населення з навколишніх територій, які були переважно українські. У Львові розрив у демографічному розвитку був особливо радикальним: внаслідок нацистських та сталінських репресій різко зменшилася частка колись найчисельніших етнічних груп – поляків та євреїв – і повністю зникла німецька меншість. Як і довоєнний Донецьк, повоевний Львів став східнослов'янським містом, де переважали українці та росіяни. У випадку Донецька різниця між довоєнною та повоевною етнічною статистикою полягала в тому, що перші здобули незначну чисельну перевагу над другими (див. таблицю 2). У кожному разі, у перше повоевне десятиліття Львів і Донецьк уподібнювалися засвоїм національним складом.

³⁸ Артеменко О. Донбаське відлуння галицьких бід // Дзеркало тижня. 2004. № 2 (477). 17 – 23 січня.

Таблиця 2
Етнічна структура міського населення,
1880–2001, %³⁹

Львів	1880	1910	1931	1959	1970	1989	2001
Поляки	53,3	51,2	50,0	3,9	2,5	1,2	0,9
Євреї	28,2	27,8	31,9	6,3	4,4	1,6	0,3
Українці	15,9	19,2	16,3	60,2	68,2	79,1	88,1
Росіяни	б/д	б/д	б/д	27,0	22,3	16,1	8,9
Інші	2,6	1,8	1,8	1,3	1,5	1,2	1,2

Донецьк	1884	1917	1926	1959	1970	1989	2001
Росіяни	87,0*	57,7	56,2	41,5	43,9	53,5	48,2
Українці	87,0*	13,0	26,9	52,0	49,9	39,4	46,7
Євреї	б/д	18,0	10,7	б/д	б/д	1,6	0,5
Інші	б/д	11,3	7,0	б/д	б/д	5,5	3,4

* Українці разом із росіянами

Комуністична влада мала намір уподібнити Львів і Донецьк також за соціальним складом. В обох містах головною групою повинні були стати промислові робітники. У 1945 р. проголошено політику швидкої індустріалізації Львова. Провідними промисловостями стали металообробна й такі інтелектуально місткі галузі, як машинобудування та приладобудування⁴⁰. Повоєнна індустріалізація Львова привела до масового припливу груп, нечисленних або взагалі неprisутніх у довоєнному місті (у першу чергу – росіян та вихідців з інших республік СРСР), які самі вже пройшли через радянську індустріалізацію і мали відповідний досвід. Про масштаби цієї імміграції найкраще говорить факт, що за перші п'ятнадцять повоєнних років чисельність росіян у Львівській області стала вищою, аніж у сусідніх із Російською Федерацією Сумській та Чернігівській областях.

³⁹ Джерела: Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Донецьк, 2003, таблиця 1 а; Про кількість та склад населення Львівської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Львівського обласного управління статистики (http://www.stat.lviv.ua/perepna/lviv/nationality_lviv.html); Степанів О. Сучасний Львів. Путівник. Видання стереотипне. Львів, 1992. С. 80; Степкин В. В. История Донецка (1779–1991). Донецьк, 2004. С. 131–133; Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1989 роках. Магістерська робота. ЛНУ ім. І. Франка. Львів. 2000. С. 81; Friedgut T. H. Yuzovka and Revolution. P. 198; Liber G. O. Soviet Nationality Policy, Urban Policy, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. Cambridge, 1992. P. 189; Szporluk R. Urbanization in Ukraine since the Second World War. P. 191.

⁴⁰ Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1989 роках. С. 23–24.

Більшість із них (близько 80 %) залишалися у Львові⁴¹. Як правило, це були інженерно-технічні кадри та працівники адміністративного апарату. Велика кількість останніх свідчила про недовіру радянського режиму до галицьких українців, яких вважали особливо прихильними до буржуазної ідеології та антикомуністичного націоналізму. 1955 р. росіяни становили у місті 36 %. Разом із переважно російськомовними євреями і білорусами російськомовне населення сягало щонайменше 47 %. Оскільки серед 44 % українців (див. таблицю 2) чималу частку становили російськомовні або нестійкі до асиміляції вихідці з Української РСР, то перспектива, що Львів стане російськомовним містом, була досить реальною. На початку 1960-х рр. більшість львів'ян у другому поколінні були росіянами або російськомовними. Складалося враження, що російський елемент у Львові замінить довоєнний польський⁴².

У перші післявоєнні десятиліття урбанізація та індустріалізація Львова і Донецька розвивалися досить схожими траєкторіями. Відмінності полягали, однак, у тому, що Донбас взагалі, а Донецьк зокрема були, з одного боку, більше знищені війною (йшлося не тільки про демографічні втрати, а й про зруйновану міську і промислову інфраструктуру), з іншого ж – вони відігравали значно більшу роль у радянській економіці, ніж Львів і новоприєдані західноукраїнські території. Поєднання обох факторів спричинилося до того, що темпи і масштаби міграції до Донбасу були значно вищими. Аж до 1960–1970-х рр. нестачу робочої сили компенсували «оргнаборами» населення, зокрема із західних областей та Львова⁴³. У багатьох випадках вислання на донбаські шахти було своєрідним покаранням, особливо для тих сімей, членів яких було звинувачені в антирадянській діяльності⁴⁴. Проте чимала частка мігрантів прибувала з власної волі: для багатьох це був єдиний спосіб утекти від тяжкої малооплачуваної праці у колгоспах, для інших – заховатися від репресій або ж покращити умови свого життя; очевидно, були й такі, хто перейнявся молодіжною романтикою та радянською ідеологією. Праця на шахтах залишалася тяжкою і небезпечною, але високооплачуваною. До того ж місцеве забезпечення продовольчими товарами було кращим, ніж загалом в Україні чи Росії. Донецьк мав стати взірцевим радянським індустріальним містом. Добробут

⁴¹ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. Львів, 1996. С. 25.

⁴² Боднар Г. Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ століття. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Львів, 2007. С. 137, 150.

⁴³ Болблат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно-культурному розвитку Донбасу (1939–1970-ті роки) (<http://ukrlife.org/main/cxid/donrozv.doc>)

⁴⁴ Правдоподібно, таким чином до Донбасу потрапила й родина Віктора Януковича: його двоюрідний дід, за однією версією, воював в УПА, за іншою – служив у німецькій поліції. Усю сім'ю було переселено до Єнакієвого Донецької області як «бандпособників». Див.: *Янукович родом із УПА* (<http://www.bratstvo.info/bratstvo-text-2988.html>)

центру Донбасу покращився настільки, що в 1970-х рр. ЮНЕСКО визнано Донецьк найвпорядкованим промисловим містом Європи. Сильно зріс і освітній рівень – завдяки відкриттю вищих та середніх спеціальних навчальних закладів⁴⁵.

Включення західноукраїнських земель до складу Української РСР та повоєнний індустріальний розвиток Донбасу викликали два паралельних потоки міграції – з українського Заходу на український Схід та протилежний, зі Сходу на Захід. В окремих випадках переїздили цілі установи разом із персоналом: у Львові гірничий технікум було створено на основі колишнього Донецького, а серед засновників Донецького наукового центру було декілька львівських професорів. Обсяг цих потоків неможливо точно виміряти. Однак незаперечним є факт, що відбувалася інтеграція Львова й Донецька в єдиний політичний і культурний простір. Однак з кінця 1950-х рр. зближення цих міст призупинилося. Львів дедалі більше ставав українським містом внаслідок поповнення населення за рахунок вихідців із навколишніх сіл. Кінець сталінського режиму означав зняття багатьох обмежень, зокрема на заборону сільській молоді добровільно залишати колгоспи. Це мало особливе значення для Західної України, де аж до останніх років існування радянської влади частка сільського населення була значно вищою від загальноукраїнської. Донбас натомість мав найвищий в Українській РСР рівень урбанізації – тож частка населення сільського походження у Донецьку була меншою, ніж у Львові. За даними нашого опитування, частка вихідців із села 1994 р. становила майже половину (47,8 %) у Львові й менше третини (29,8 %) – у Донецьку (див. таблицю 3).

Однак річ не лише в тому, скільки мешканців сіл переселялися до міст, а й у тому, що з ними ставалося у самих містах. За часів правління Хрущова і Брежнєва нових обертів набрала негласна політика русифікації під офіційним гаслом інтернаціоналізації та злиття націй. Вона призвела, серед іншого, до скасування 1959 р. обов'язкового викладання української мови в школах УРСР. У 1959–1989 рр. темпи зростання російського населення на Донбасі вдвічі перевищували аналогічний показник серед українців (відповідно 7,1 % і 3,5 %), значною мірою – завдяки швидкій асиміляції останніх у майже виключно російськомовне середовище⁴⁶. За 1970–1989 рр. співвідношення між українцями і росіянами у Донецьку ще раз змінилося: перші втратили свій статус більшості, другі його набули (див. таблицю 2).

У Львові ж мала місце зворотна тенденція: значною мірою зрусифіковане міське середовище не змогло засимілювати селян. Навпаки, се-

⁴⁵ Степкин В. В. История Донецка. С. 364.

⁴⁶ Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Донецьк, 2000 <http://disser.com.ua/contents/28195.html>

ляни зукраїнізували місто. Цю «дивну політику Львова» (вислів Романа Шпорлюка)⁴⁷ можна пояснити двома чинниками. По-перше, радянська влада виявляла достатню гнучкість і обережність, не проводячи у Західній Україні політики форсованої радянзації та русифікації місцевого населення – на відміну від, скажімо, Західної Білорусі, де антикомуністичний національний рух був значно слабшим. По-друге, західноукраїнські селяни ще до війни відзначалися високим рівнем національної свідомости та релігійности, а тому були досить стійкими до русифікації та радянзації. Тож у Львові, на відміну від Донецька, встановилася стійка відповідність між часткою українців та україномовних (див. таблицю 3)⁴⁸. Місто приваблювало вихідців із навколишніх сіл не лише своєю промисловістю, а й розбудованою мережею середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Львів був дуже «інтелігентномістким» містом – на початку 1990-х майже кожен третій тут мав вищу освіту, тоді як у Донецьку – лише кожен п'ятий (див. таблицю 3). Це автоматично означало регенерацію західноукраїнської інтелігенції, котра перед тим була здезатована сталінськими репресіями або, рятуючись від них, залишила місто і виїхала на Захід. Близькість до західного кордону (що давала змогу безперешкодно приймати передачі польського радіо і телебачення і навіть читати у польських перекладах твори західних авторів, недоступні в СРСР) та зв'язки багатьох галицьких сімей з українською еміграцією у Західній Європі та Північній Америці у поєднанні з пам'яттю про дорадянські часи витворили тут у 1960–1980-х рр. своєрідний клімат нонконформізму, який впливав як на місцеве українське населення, так і на неукраїнське. Львів став одним із найбільших осередків українського дисидентського руху. Як і наприкінці ХІХ ст., в останні десятиліття існування СРСР місто було «прихованою столицею» України⁴⁹.

Якщо застосувати до оцінки місцевої ситуації відому схему А. Гіршмана про три моделі стосунків між периферією/центром («лояльність» – «голос» – «вихід») ⁵⁰, Львів виразно демонстрував тенденцію «виходу» з

⁴⁷ Szporluk R. The Strange Politics of Lviv: An Essay in Search of an Explanation // The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR / Ed. by Z. Gitelman. New York, 1992. P. 215–231.

⁴⁸ Як показують новіші дослідження, це твердження потребує двох уточнень: по-перше, русифікація, як виглядає, набагато далі заходила серед сільських вихідців із Закарпаття, по-друге, наприкінці радянської влади, на межі 1970 і 1980-х рр., російська мова була настільки поширена в місті, що здавалося, ніби русифікація Львова – це справа кількох найближчих десятиліть (див.: Боднар Г. Міграція сільського населення. С. 150).

⁴⁹ Rish W. J. Ukraine's Window to the West: Identity and Cultural Nonconformity in L'viv, 1953–75. Dissertation Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in the Graduate School of the Ohio State University. The Ohio State University, 2001.

⁵⁰ Hirshman A. O. Exit, Voice and Loyalty: Responses in Decline in Firms, Organizations and States. Cambridge, MA, 1970.

СРСР. Не дивно, що як тільки радянська система почала втрачати свою силу, місто опинилося в авангарді антикомуністичної боротьби. Львів був містом, де утворився перший в Україні осередок Руху (травень 1989 р.), прийшла до влади антикомуністична опозиція (квітень 1990 р.), демонтовано пам'ятник Ленінові, почалося відродження довоєнних національних інституцій, історичної пам'яті тощо⁵¹.

Весь Донбас постачав кадри для антикомуністичного спротиву значно меншою мірою, ніж один Львів⁵². Однак кількість компенсувалася якістю: звідси походять такі видатні постаті, як Іван Дзюба, Василь Стус та Натан Щаранський. Назагал, повоєнний Донецьк теж обрав стратегію «виходу» з радянської системи. Прикметно, що на пленумі ЦК КПРС (липень 1968 р.), присвяченому розгляду чехословацьких подій, робітники Донбасу та греко-католики Західної України окреслено як дві групи, найменш стійкі до впливу «націоналістичних і ревізіоністських елементів»⁵³. Донецьк залишався «степовим містом», із сильними традиціями непослуху будь-якій владі. Його було важко контролювати. Високі темпи міграції та постійна потреба робочої сили витворювали ситуацію, коли у Донецьку можна було досить легко заховатися карним злочинцям та іншим «антирадянським елементам». За словами історика Донецька, у повоєнні роки «все, що було зв'язано з тюрмами і таборами, буквально висіло у повітрі. Що й не дивно, сидів кожен п'ятий»⁵⁴. До криміногенної ситуації додавалася політична нестабільність. Радянська влада обрала Донецьк містом, що завдяки своєму особливому промислому статусові повинно було стати взірцем для інших. Навколо місцевого робітничого класу було витворено справжній культ. Однак радянська пропаганда помітно розходила з умовами праці і життя робітників – особливо з високим рівнем травматизму та низькими показниками тривалості життя. Донбас став містом, де зародилися одні з найперших в СРСР незалежні робітничі профспілки. Під кінець 1980-х рр. тут виник незалежний робітничий рух. Він дебютував великим страйком улітку 1989 р., у ньому взяло участь близько 500 000 робітників. Як і

⁵¹ Див.: Сенік Л., Якимович Б. Форпост незалежності (Львів у 1988–1996 рр.) // Львів. Історичні нариси / Ред. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 543–611; Zlepko D. Aufbruch unter Blau-Gelb. Der Wandel von sowjetischen zum ukrainischen Lemberg // Lemberg – Lwów – L'viv. Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen / Hrsg. von P. Fiäßler, T. Held, D. Sawitzki. Köln–Weimar–Wien, 1993. P. 167–206.

⁵² За підрахунками Богдана Кравченка, з 749 дисидентів, щодо яких була інформація про місце походження у 1960–1970-х рр., зі Львова походили 190 (38%), а зі всього Донбасу – лише 7 (1%) – див.: Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. London, 1987. P. 231.

⁵³ Це були слова першого секретаря Донецького обкому партії Володимира Дегтярьова, який виступав на пленумі. Текст його виступу зберігається у: РГАНІ, ф. 2, оп. 3, спр. 112, арк. 1. Цитую за: Kramer M. Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): The Diaries of Petro Shelest // Cold War International History Project Bulletin. 1998. No. 10. P. 26.

⁵⁴ Степкин В. В. История Донецка. С. 349.

національний рух у Львові, місцевий робітничий рух у 1990–1991 рр. почав «декомунізацію» місцевої влади, насамперед керівництва місцевих шахт⁵⁵.

На дуже короткий час Львів і Донецьк зійшлися політично. Основою зближення було спільне бажання вийти з-поза диктату всесоюзного центру. Власне, союз національного Львова й робітничого Донецька значною мірою дозволяє пояснити, чому після провалу комуністичного перевороту в серпні 1991 р. Україні вдалося так порівняно легко здобути свою незалежність і проголосити вихід з СРСР⁵⁶. Цей союз, однак, базувався на прагматичних інтересах, а не на певних цінностях. Зі зникненням спільного ворога цей союз розпався, і вчорашні союзники перетворилися на затятих суперників. Суперечки між ними нагадували ті, які вели між собою українські націоналісти та мешканці Донбасу п'ятдесят років тому. Лідер страйкового руху Валерій Самофалов згадував, що

[к]оли ми були в Києві [у червні 1992 р., під час пікету донецьких шахтарів Верховної Ради з вимогою автономії Донбасу – Я. Г.], хлопці з західних областей пробували роздерти нас на шматки. Вони кричали, що ми сепаратисти, комуністи і що ми прийшли розділити Україну і відокремити Донбас від України. Наші депутати з Донецької області пояснювали людям, що понад 90% країн у світі живуть відповідно до принципу федеративної системи, такі як Швейцарія, США, Німеччина, Австрія, і що вони живуть не гірше ніж ми⁵⁷.

Масовий страйк шахтарів Донбасу в липні 1993 р. з політичними вимогами – частина яких була протестом проти українізаційної політики Києва – призвів до позачергових виборів українського президента та українського парламенту 1994 р. Вибори 1994 р. вперше унаочнили глибину розколу українського суспільства: україномовний Захід проголосував за Леоніда Кравчука, російськомовний Схід – за Леоніда Кучму. Кучма переміг завдяки демографічній перевазі російськомовного Сходу, причому вирішальну роль відіграла підтримка російськомовних українців. Це показало, що проблеми України мають не лише політичний та економічний, а й національний характер.

Львів і Донецьк між президентськими виборами 1994 і 2004 рр.

На момент розпаду Радянського Союзу та в перші порадянські роки Львів та Донецьк за більшістю демографічних, соціальних і національних

⁵⁵ Русначенко А. Робітничий рух в українській революції 1989–1991 рр. // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993. Доповіді і повідомлення. Історія / Ред. Я. Ісаєвич, Я. Грицак. Львів, 1994. Ч. II. С. 149–154.

⁵⁶ Це є головною тезою книжки: Wittkowsky A. Fünf Jahre ohne Plan: die Ukraine 1991–96: Nationalstaatsbildung, Wirtschaft und Eliten. Hamburg, 1998.

⁵⁷ *Workers of the Donbass Speak. Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992* / Ed. by L. H. Siegelbaum, D. J. Walkowitz. Albany, 1995. P. 139.

показників сильно різнилися між собою (див. таблицю 3). Львів був виразно українським й україномовним містом – насправді *єдиним* великим україномовним містом (з числа тих, населення яких наближається до 1 млн). Донецьк був російськомовним, але не російським: росіяни «за паспортом» становили тут лише близько половини населення. Декілька специфічних рис цього міста пов'язані з його статусом шахтарського центру: дуже великий відсоток пенсіонерів (шахтарі йдуть на пенсію раніше) та більша, ніж у Львові, чисельна перевага жінок, зокрема вдів (напевно, у зв'язку з високим рівнем смертності серед шахтарів, вищою криміногенною та гіршою екологічною ситуаціями). Розходження у деяких показниках дають змогу припустити, що ці міста різняться між собою власне за рівнем модернізації населення: у Львові набагато вище число вихідців із села та вірних. Тому відмінності між Львовом і Донецьком можна представити різними позиціями на осі між «аграрно-традиційним» та «індустріально-урбанізованим» світами. Це, зокрема, могло би пояснити україномовний характер Львова: оскільки його населення менш модернізоване й урбанізоване (лише половина народилася у місті), то йому вдалося утримати свою «сільську» мову⁵⁸. Однак такий спосіб мислення є помилковим: як видно з інших показників, львівське населення назагал відрізнялося помітно вищим рівнем освіти, особливо коли заходить мова про середню спеціальну і вищу освіту.

Таблиця 3
Деякі показники опитуваного населення у Львові та Донецьку,
1994-2004, %

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Стать						
Чоловіча	46,3	43,6	43,3	41,2	43,7	41,5
Жіноча	53,7	56,4	56,8	58,8	56,3	58,5
Вік						
18-29 років	14,9	18,9	23,5	14,0	20,2	16,0
30-59 років	67,4	65,8	55,8	59,3	44,2	54,0
Більше 60 років	17,7	15,3	20,8	26,7	35,5	30,0
Місце народження						
Україна	87,2	89,3	88,9	76,7	74,2	83,5
Велике місто	38,3	44,3	47,1	49,2	48,8	61,2
Середнє місто	7,2	7,1	6,0	11,1	13,8	10,0
Мале місто	7,5	6,8	12,8	9,9	9,2	9,7
Село	47,0	41,8	34,0	29,8	28,1	19,2
Львів/Донецьк	34,8	38,8	42,0	42,1	38,4	50,5

⁵⁸ Цей спосіб аргументації характерний для книжки Богдана Кравченка (див. вище примітку 50).

	Львів			Донецьк		
	1994	1999	2004	1994	1999	2004
Національність						
Українець	78,8	88,1	89,0	47,4	44,5	59,2
Росіянин	15,9	9,1	8,0	46,5	47,7	34,8
Сімейний стан						
Неодружений	9,3	12,4	18,8	7,7	17,4	16,6
Одружений вперше	68,5	65,0	62,3	62,3	54,1	55,7
Одружений вдруге	5,4	5,5	4,3	8,6	5,4	6,0
Розлучений	8,5	6,4	5,5	6,3	8,5	6,5
Удівець/удова	8,8	8,7	8,3	14,0	13,8	12,7
Рівень освіти						
Початкова	3,6	1,6	1,3	8,1	4,1	3,3
Неповна середня	10,5	7,8	5,1	12,1	12,1	8,2
Середня	16,7	17,7	19,0	18,6	14,4	16,9
Профтехучилище	13,6	15,6	16,5	6,3	8,5	13,8
Технікум	19,5	19,5	19,0	25,8	20,0	19,7
Неповна вища	2,3	6,0	6,6	4,4	6,4	2,8
Вища	30,8	31,0	29,9	22,6	31,5	33,1
Аспірантура	1,0	0,2	1,8	1,2	1,0	0,3
Кандидат, доктор наук	2,1	0,5	1,0	0,9	2,1	1,8
Рідна мова						
Українська	77,7	85,6	84,9	10,8	13,6	13,9
Російська	15,9	7,6	7,8	73,7	75,9	76,7
Відношення до релігії						
Віруючий	77,6	93,4	93,0	45,4	58,7	66,9
Байдужий	19,6	5,6	4,8	45,9	33,0	28,0
Невіруючий	2,8	0,9	2,3	8,8	8,3	5,1
Статус зайнятості						
Працюю	63,4	53,2	55,0	53,5	40,8	52,0
Безробітний	4,9	11,6	6,5	5,3	8,7	5,3
Студент	1,5	3,4	6,0	3,0	8,7	4,0
Домогосподиня	3,8	3,9	2,0	3,5	1,3	3,3
Пенсіонер	20,5	17,8	22,0	30,7	33,1	27,0

Порівняння між двома містами стають набагато опуклішими і краще зрозумілими, коли перейти від «об'єктивних» до «суб'єктивних» даних, тобто від соціально-демографічних показників до самоідентифікації населення. Дослідження ідентичностей і лояльностей було головною метою нашого проекту. Опитуваним в обох містах запропоновано список із 28 вікових, мовних, соціальних, політичних та ін. ідентичностей, і кожен міг вибрати з цього переліку ті, які описують його чи її найкраще (при цьому вибір числа таких ідентичностей не обмежувався). Вибір львів'ян досить точно збігався з «об'єктивними» даними (див. таблицю 4): українська

ідентичність тут була найпопулярнішою і майже цілком відповідала числу українців та україномовних у місті. Досить високе місце (серед 10 найпопулярніших) посіли релігійні самототожності («греко-католики» та «православні»), що, знову ж таки, корелює з питомою вагою вірян у місті. Наслідком індустріалізації та урбанізації є значна кількість тих, хто вважає себе у першу-другу чергу «робітниками» й «інтелігенцією». Напрочуд популярними серед мешканців міста виявилися регіональні ідентичності «львів'ян» і «західників», які ніби увиразнюють усвідомлення місцевим населенням специфіки міста й краю. Однак – і на цьому варто наголосити особливо – всі ці регіональні самототожності у Львові вписуються до ширшої національної («української») ідентичності та підпорядковуються їй.

Зовсім не так було у Донецьку: 1994 р. він був виразно не-національним містом. Попри домінування російської мови й демографічну перевагу росіян «за паспортом», російська ідентичність набирала тут заледве 30 %. Українська самототожність у місті (39 %) значно популярніша за російську. Але це не дає підстав говорити, що Донецьк є українським. Донецьк не був ані українським, ані – ще менше – російським. Він був «донецьким» містом. Ідентичність донеччан була єдиною, навколо якої об'єдналася більшість місцевого населення. Ця більшість була досить невиразною (56 %), проте решта були ще менш виразними.

Можна сміливо сказати, що радянська доба в історії Донецька, попри голосні заяви комуністичних лідерів, не переломила дорадянської ситуації міста із сильно фрагментованими ідентичностями населення. Це не означає, що радянська спадщина не залишила сліду. Те, що населення є безпосереднім продуктом радянської індустріалізації, впливає із надзвичайної популярності «радянської» та «робітничої» ідентичностей. Популярність «радянської» самототожності можна було б пояснити ностальгією багатьох донеччан за «давніми добрими часами» соціальної забезпеченості та стабільності – порівняно з глибокою соціальною кризою, яку Україна переживала у перші роки своєї незалежності і яка особливо сильно вразила промислові райони. Це, зокрема, підтверджувала популярність комуністів на Донбасі під час парламентських виборів 1994 р.

Таблиця 4
Ієрархія групових ідентичностей у Львові
(у %, вибір декількох можливих ознак)

1994	1999	2004
Українець/ка (73,1)	Українець/ка (74,8)	Українець/ка (72,5)
Львів'янин/ка (69,6)	Львів'янин/ка (74,6)	Львів'янин/ка (71,3)
Жінка (46,0)	Жінка (43,2)	Жінка (42,1)
Гр.-католик/чка (38, 4)	Греко-католик/чка (36,8)	Гр.-католик/чка (36,3)
Західняк/чка (38,1)	Західняк/чка (36,2)	Західняк/чка (30,0)
Мужчина (37,1)	Мужчина (32,3)	Молодий/а (29,2)

Продовження табл. 4

1994	1999	2004	
Робітник/ця (36,1) Демократ/ка (32,2) Православний/а (31,7) Інтелігент/ка (29,9)	Робітник/ця (29,7) Православний/а (29,5) Молодий/а (28,8) Пемократ/ка /26,3)	Мужчина (28,2) Демократ/ка (26,3) Православний/а (27,5) Інтелігент/ка (24,9)	
Молодий/а (27,9) Середнього віку (27,6) Старший/а (25,8) Пенсіонер (20,5) Націоналіст/ка (19,7)	Інтелігент/ка (24,0) Середнього віку (23,8) Бідний/а (23,1) Старший/а (22,2) Націоналіст/ка (20,4)	Робітник/ця (23,2) Пенсіонер (22,9) Старший/а (20,7) Середнього віку (15,9) Націоналіст/ка (14,6)	
Бідний/а(15,3) Росіянин/ка (13,6) Советський/а (7,4) Селянин/ка (6,6) Невіруючий (5,9)	Пенсіонер (19,2) Безробітний/а (11,4) Селянин/ка (5,5) Росіянин/ка (5,0) Студент/ка (4,6)	Студент/ка (9,1) Бідний/а (8,3) Росіянин/ка (4,5) Бізнесмен/ка (3,0) Селянин/ка (2,3)	
Східняк/чка (4,9) Бізнесмен/ка (4,3) Безробітний/а (3,6) Студент/ка (3,1) Єврей/ка (2,3)	Бізнесмен/ка (4,3) Советський/а (4,1) Східняк/чка (3,4) Багатий/а (0,9) Єврей/ка (0,7)	Східняк/чка (2,3) Советський/а (2,3) Невіруючий (2,0) Багатий/а (0,8) Сопіяліст/ка (0,8)	
Багатий/а (1,3) Соціаліст/ка (1,3) Комуніст (0,8)	Невіруючий (0,7) Комуніст (0,5) Соціаліст/ка (0,2)	Комуніст (0,8) Єврей/ка (0,3) Донеччанин/ка (0,3)	

Таблиця 5
Ієрархія групових ідентичностей у Донецьку
(у %, вибір декількох можливих ознак)

1994	1999	2004
Донеччанин/ка (55,7) Жінка (49,0) Советський/а (40,1) Українець/ка (39,4) Робітник/ця (36,1)	Донеччанин/ка (56,4) Жінка (41,3) Українець/ка (39,5) Православний/а (35,4) Пенсіонер (34,4)	Донеччанин/ка (69,5) Жінка (46,6) Українець/ка (42,7) Мужчина (34,4) Пенсіонер (29,3)
Мужчина (33,1) Православний/а (31,2) Пенсіонер (30,3) Росіянин/ка (30,1) Старший/а (27,7)	Мужчина (32,8) Інтелігент/ка (29,0) Молодий/а (28,8) Старший/а (25,6) Росіянин/ка (25,4)	Молодий/а (28,2) Православний/а (27,7) Робітник/ця (25,2) Старший/а (24,2) Росіянин/ка (21,1)
Молодий/а (22,6) Середнього віку (22,4) Інтелігент/ка (21,0) Бідний/а (19,1) Східняк/чка (12,6)	Молодий/а (22,8) Робітник/ця (22,3) Советський/а (21,5) Бідний/а (21,0) Середнього віку (15,1)	Середнього віку (16,5) Інтелігент/ка (15,3) Советський/а (9,9) Демократ/ка (8,1) Бідний/а (7,4)
Невіруючий (12,6) Демократ/ка (10,5) Комуніст (5,6)	Східняк/чка (12,8) Невіруючий (12,8) Безробітний/а (12,1)	Східняк/чка (6,4) Безробітний/а (7,1) Студент/ка (5,3)

Продовження табл. 5

1994	1999	2004
Селян/ин/ка (5,6) Студент/ка (4,7)	Демократ/ка (11,8) Студент/ка (10,3)	Невіруючий (5,1) Бізнесмен/ка (3,1)
Безробітний/а (3,7) Соціаліст/ка (3,3) Єврей/ка (2,1) Націоналіст/ка (1,9) Бізнесмен/ка (1,4)	Комуніст (5,9) Соціаліст/ка (5,1) Селян/ин/ка (4,1) Бізнесмен/ка (3,8) Багатий/а (2,1)	Комуніст (2,5) Селян/ин/ка (2,0) Соціаліст/ка (1,3) Націоналіст/ка (1,3) Єврей/ка (1,0)
Західняк/чка (1,2) Греко-католик/чка (0,5) Багатий/а (0,2) Львів'янин/ка (0,0)	Націоналіст/ка (1,8) Єврей/ка (1,5) Греко-католик/чка (1,0) Львів'янин/ка (0,5)	Багатий/а (0,8) Греко-католик/чка (0,5) Львів'янин/ка (0,3) Західняк/чка (0,3)

Однак, як виглядає, ситуація ще складніша. Перш за все, «радянська» ідентичність на момент розпаду Радянського Союзу виявилася надзвичайно популярною серед росіян у великих містах не-російських республік: як показало опитування у грудні 1990 р., 70 – 80 % воліли більше визначати себе «громадянами СРСР», аніж «росіянами»⁵⁹. Популярність цієї ідентичності можна вважати мірилом успіху побудови «радянського народу» – нової, відповідно до офіційної радянської риторики, історичної спільноти, яку особливо популяризували й намагалися поширити в останні роки радянської влади. Найпершими кандидатами на перетворення у «радянський народ» вважали росіян, українців і білорусів. Відповідно, асиміляційний тиск, спрямований на ці етнічні групи задля затирання їхніх національних відмінностей, був дуже сильним⁶⁰. Тому ще наприкінці 1980-х рр. деякі з найпроникливіших дослідників припускали, що на Донбасі, крім української, російської та малоросійської (російсько-української) ідентичностей, матиме сильні позиції «радянська»⁶¹, що й підтвердило наше дослідження. Нарешті, можливе ще й третє пояснення: «радянська» самототожність була своєрідною «ідентичністю за замовчуванням» (identity by default) – тобто єдиним способом ототожнити себе із членом бодай якоїсь спільноти, коли решта ідентичностей маловиразні або затерті. У цьому сенсі вона не конче означала симпатії до комуністичних ідеалів чи служила мірилом успіху створення «радянського» народу, а радше мала певний присмак самоіронії чи була позначена сильною амбівалентністю.

У кожному разі, відмінності між Львовом і Донецьком щодо того, як населення сприймає себе та зміни навколо себе, були разючими. Най-

⁵⁹ Див.: Русские. Этно-социологические очерки. М., 1992. С. 415.

⁶⁰ Solchanyk R. Molding «the Soviet People»: The Role of Ukraine and Belorussia // Journal of Ukrainian Studies. 1983. № 1. P. 3–18.

⁶¹ Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism. 1989. Vol. 38. No. 4. P. 35 (fn. 86).

сильніше вони виражалися у відповідях, що стосувалися власне національного питання. Так, абсолютна більшість львів'ян підтримала твердження: «Ті, хто живе в Україні, повинні навчитися говорити українською мовою і вживати її публічно», тоді як переважна більшість донеччан з цим не погодилася. Донецьк виявився не просто не-національним, а значною мірою ангинаціоналістичним містом: найнегативнішим образом для донеччан є «націоналісти». У Львові, згідно з результатами нашого опитування, ця позиція належала «комуністам».

Попри численні виразні відмінності, мешканці ані одного, ані другого міста не вважали, що їхня доля склалася б краще, якби вони опинилися поза межами України. Щобільше: серед усіх можливих варіантів розвитку подій населення обох міст назвало розпад України найменш бажаним. З цих та інших причин Львів і Донецьк тяжко представити як два міста, що перебувають по різні боки барикади. Для ситуації середини 1990-х рр. це твердження справедливе лише для Львова: у широкому спектрі настроїв населення України львів'яни демонстрували (і, додамо, продовжують демонструвати) найбільшу лояльність до ідей політичної незалежності України та української як єдиної державної мови; до того ж цей український патріотизм корелював із сильними антикомуністичними настроями та прозахідною орієнтацією. Популярність цих постав зменшувалася в Україні із Заходу на Схід. Підтримка ідеї української самостійності була мінімальною власне на Донбасі⁶². Проте Донецьк, зі своїми невиразними й амбівалентними ідентичностями, займав місце не по той бік барикади – він перебував саме десь посередині, ніби не знаючи і вагаючися, в який бік піти: ближче чи далі від Києва і, відповідно, Львова⁶³.

Подальший розвиток подій у посткомуністичній Україні значною мірою можна описати власне за тим, наскільки ці два полюси взаємовіддалялися чи наближалися один до одного. Наше дослідження почалося у самий розпал політичної кризи 1994 р., під час других президентських виборів. Напередодні виборів з'явився прогноз про можливу громадянську війну в Україні⁶⁴ та загибель молоді української держави⁶⁵, після виборів – теорії про Україну як розколоту країну, через яку проходить цивілізаційний кордон⁶⁶, про «український націоналізм як про віру меншости»⁶⁷ та про

⁶² Solchanyk R. The Post-Soviet Transition in Ukraine: Prospects for Stability // *Contemporary Ukraine* / Ed. by T. Kuzio. P. 30–31; Nebozhenko V., Bekeshkina I. Політичний портрет України (схід, південь) // *Політичний портрет України*. 1994. № 9. С. 44–45.

⁶³ Детальніше див.: Hrytsak Y. National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk // *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*. Ed. By Z. Gitelman, L. Hajda, J.-P. Himka, R. Solchanyk. P. 263–281.

⁶⁴ Williams D., Smith R. J. U.S. Intelligence Sees Economic Flight Leading to Breakup of Ukraine // *Washington Post*. 1994. January 25. P. A7.

⁶⁵ Ukraine – The Birth and Possible Death of a Country // *The Economist*. 1994. May 7.

⁶⁶ Huntington S. P. *The Clash of Civilization*. New York, 1996. P. 165–168.

⁶⁷ Wilson A. *Ukrainian Nationalism in 1990s. Minority Faith*. Oxford, 1996.

«дві України»⁶⁸. Майже одночасно з'явилися тексти – на жаль, не такі помітні через свій менш «скандальний» характер – про Україну як відносно стабільну політичну спільноту⁶⁹, особливо порівняно з Росією⁷⁰. Вибори до місцевих органів влади, що відбулися за декілька місяців, посіяли надію, що антагонізм між Львовом і Донецьком не такий уже й жорсткий. Виявилось, що обидва міста схильні до еволюції: Львів еволюціонував вліво, а Донецьк – вправо⁷¹.

Чергові парламентські вибори (1998 р.) показали, що регіональні відмінності в українській політиці починають втрачати гостроту⁷². Ця тенденція значною мірою стала результатом політики нового президента та його оточення. Передусім новій владі вдалося нейтралізувати робітничий рух на Донбасі. Від 1996 р. він зник раз і назавжди⁷³. На долі робітничих лідерів Донецька фатально позначилося їхнє невміння чи небажання ототожнити свої вузькі робітничі інтереси з інтересами всього суспільства⁷⁴. Києву було важче впоратися з новою місцевою елітою. Частина її походила зі злочинного середовища. Вона прийшла до влади, перебравши контроль над найприбутковішими галузями місцевого виробництва⁷⁵. Іншу частину становили працівники місцевого адміністративного апарату, що почувалися загроженими внаслідок приходу до влади у Києві дніпропетровського клану, уособленням якого був сам Кучма та новий прем'єр-міністр Павло Лазаренко. У 1995–1996 рр. у Донецьку було вбито двох чоловіків пред-

⁶⁸ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. К., 2000.

⁶⁹ Zimmerman W. Is Ukraine a Political Community? // *Communist and Post-Communist Studies* 1998. Vol. 31. No. 1. P. 43–55.

⁷⁰ Фурман Д. Украина и мы. Национальное самоознание и политическое развитие // *Свободная мысль*. 1995. № 1. С. 70.

⁷¹ Кара М. П'ємонт, здається, не там, де його шукали // *Post-Поступ*. 1994, № 6. С. А3; Чорна М. Донецькі супернові. Донбас вибухнув суперновою зіркою влітку 1994 року // Там само. № 34. С. А3; Бурда О. П'ємонт і справді, мабуть, не там... де його знайшли // Там само. Друкуючи ці матеріали, редакція львівської газети «Post-Поступ» твердо стояла на тому, що «побороти проросійський сепаратизм може лише східноукраїнський прагматизм».

⁷² Hinich M. J., Khmelko V., Ordeshook P. C. Ukraine's 1998 Parliamentary Elections: A Spatial Analysis // *Post-Soviet Affairs*. 1999. Vol. 15. No. 2. P. 149–185.

⁷³ Цікаво порівняти, що сталося з лідерами національного руху у Львові та робітничого руху в Донецьку. В першому випадку значна частина стала депутатами Верховної Ради України, лідерами нових партій, директорами новостворених інститутів тощо (див. список членів ради Львівської регіональної організації Народного руху України станом на червень 1989 р., що зберігається у моєму приватному архіві). Нічого такого, однак, не бачимо у випадку робітничих лідерів Донбасу. Я спробував виявити через пошукові системи інтернету будь-яку інформацію про тих з них, що згадуються у книжці *Workers of the Donbass Speak* (див. вище примітку 57), однак ці пошуки не дали жодного результату.

⁷⁴ Сліди конфлікту між донеччанами-робітниками і донеччанами-неробітниками можна було побачити вже на початку 1990-х рр. – див. *Workers of the Donbass Speak*. P. 137–141, 180.

⁷⁵ Кузин С. Донецкая мафия. Антология. К., 2006.

ставників донецької еліти: бізнесмена Євгена Щербаня та найбільшого кримінального авторитета Ахатя Брагіна («Аліка Грека»), Обидва вбивства, як і усунення від влади у Донецьку значної частини місцевої еліти у 1996 р., багато аналітиків пов'язували власне з боротьбою між дніпропетровським та донецьким кланами. Донецькому клану, однак, вдалося відбити атаку, а після падіння Лазаренка у 1997 р. укласти новий компроміс з Києвом. Двома головними постатями, які стояли за цим зближенням, були Віктор Янукович, призначений 1997 р. губернатором Донецької області, та Рінат Ахметов, наступник Ахатя Брагіна, а з часом – найбагатша людина в Україні.

На Донбасі, як і в усій Україні, під час правління Кучми відбувалося активне зрощення великої політики з великим бізнесом. Однак тут йшлося не лише про грубе насильство й злочинні методи. Нова еліта вміло скористалася з психологічної потреби більшості населення у новому й сильному керівництві, котре, з одного боку, пом'якшило би ціну посткомуністичних змін, а з другого – надало би донеччанам почуття власної гідності у новій і значною мірою ворожій, як їм здавалося, державі. У другій половині 1990-х рр. рівень безробіття у Донбасі почав спадати і помітно зросли зарплати – обидва показники були кращими від інших по всій Україні. Паралельно в Донецьку місцева влада взялася насаджувати сильне почуття регіонального патріотизму: Донбас – це потужний і великий регіон, який за своїм розміром не поступається великим європейським країнам. Цей патріотизм, однак, не доходив до сепаратизму – навпаки, він поєднувався з лояльністю до України (це, серед іншого, проявилось у запровадженні нової символіки Донецька, що поєднувала місцеві регіональні та українські національні символи) і з її європейським вибором⁷⁶. Як видно з даних нашого дослідження у 1999 та 2004 рр., політика «нових донецьких» резонувала із суспільними настроями: за короткий час із Донецька майже зникли раніше популярні ідентичності «радянська людина» і «робітник». Натомість дедалі більше місцевих людей думають про себе як про «донецьких» і «українців» (див. таблицю 5).

Донецькій еліті вдалося те, чого досі не вдавалося жодній владі: з одного боку, вона витворила масову ідентичність серед місцевого населення, а з другого – завоювала його лояльність і підтримку. Перелік здобутків «донецьких» на цьому вичерпується. На національному рівні вони докорінно змінили конфігурацію стосунків між центром і периферією, впровадивши до старої тричленної моделі «лояльність-голос-вихід» цілковито нову складову – «перебрання влади»⁷⁷. «Донецькі» поступово витіснили на другий

⁷⁶ Zimmer K. Machteliten im ukrainischen Donbass. Bedingungen und Konsequenzen der Transformation einer alten Industrieregion. Berlin, 2006.

⁷⁷ Mykhnenko V. From Exit to Take-Over: The Evolution of the Donbass as an Intentional Community. Paper for Workshop No 20. The Politics of Utopia: Intentional Communities as Social Science Microcosms. The European Consortium for Political Research Joint Sessions of Workshops 13–18 April 2004 Uppsala, Sweden.

план правлячий дніпропетровський клан і самі вирушили до Києва по владу. На наступних президентських виборах (1999 р.) Донецьк голосував уже так, як і Львів – за Кучму – і тим самим зламав образ «цільного Сходу», який «мав» підтримати лідера комуністів Петра Симоненка. У нагороду за лояльність Донбасу Янукович 2002 р. був призначений за підтримкою Кучми прем'єр-міністром України, а 2004 р. став головним кандидатом від партії влади на президентських виборах.

На протигагу динамічному Донецьку, Львів у 1990-х рр. демонстрував подиву гідну стабільність: головні ідентичності тут і надалі виразні та стабільні, і – що головне – їх ієрархія залишається незмінною. Після падіння Радянського Союзу значна кількість львівської еліти переїхала до Києва, з надією прилучитися до центральної влади й через її важелі реалізувати ідеал національно свідомої україномовної України, з виразною європейською орієнтацією – подібно, як це робили їхні попередники під час української революції 1914–1923 рр., українізації 1923–1933 рр. та нацистської окупації 1941–1943 рр. Однак львів'яни не могли запропонувати нічого, окрім свого інтелекту. Як писала 1999 р. «Нью-Йорк Таймс», «жодне інше [українське] місто не є європейськішим і демократичнішим, ніж Львів. І лише декілька є біднішими»⁷⁸. Стара львівська еліта, на відміну від еліти багатих Дніпропетровська та Донецька, за радянських часів не становила сильного регіонального клану, а нова пострадянська еліта навіть не намагалася його вибудувати, мислячи більше в національних, аніж у регіональних категоріях.

Зближення Донецька й Києва більшість львів'ян сприймало як загрозу перемоги «донецької» (російськомовної й мафіозної) візії України у загальнонаціональному масштабі. 1999 р. Львів голосував за Кучму не з лояльності, а зі страху побачити на пості президента України комуніста. Коли ця загроза минула, Львів у 2001 р. став одним із головних центрів руху «Україна без Кучми»: так львів'яни реагували на дедалі більш проросійську, як їм здавалося, політику влади, її антидемократичність і корупційність. У період між президентськими виборами 1999 р. та парламентськими виборами 2002 р. Донецьк і Львів знову віддрейфували у різні боки: якщо перший дедалі більше наближався до владного центру (Донецька область і частина Сумської були єдиними територіями, де пропрезидентський блок «За єдину Україну» здобув більшість голосів, причому явка в окремих округах перевищувала 100%!)⁷⁹, то другий все більше віддалявся від нього. Прикметно, що на святкуванні 70-річчя Донецької області (літо 2002 р.) Кучма заявив, що добре чується в Донецьку, бо саме тут він відчуває

⁷⁸ *Wines S.* Struggling Ukraine Teeters Between East and West // *New York Times*. 1999. February 26.

⁷⁹ *Васильченко С.* Електоральний портрет України. Аналіз активності громадян на виборах 1994–2004 рр. Б. д., б. м. С. 5.

справжню Україну, «на відміну від тих реґіонів, де про Україну тільки говорять», – прозоро натякаючи на Львів і Галичину⁸⁰.

Перші десять років незалежності України показали можливість існування обох моделей: як «Донецьк разом зі Львовом» (грудневий референдум 1991 р., президентські вибори 1999 р.), так і «Донецьк проти Львова» (президентські вибори 1994 р., парламентські вибори 2002 р.). Готуючись до нових президентських виборів у 2004 р., опозиція поставила на першу модель. Віктор Ющенко почав свою кампанію під лозунгом «Донецьк+Львів=Перемога»⁸¹. Однак влада та владні політтехнологи поставили на повторення сценарію президентських виборів 1994 р., коли голоси російськомовного Сходу взяли гору над вибором українськомовного Заходу. З цієї метою вони свідомо демонізували Ющенка як українського націоналіста й кандидата Заходу. Як стверджував один із прихильників Ющенка на Донбасі,

[в] Донецьку насаджують такий собі «донбаський націоналізм», «що ми окремі, окремий реґіон, сильніший і могутніший, ніж інші». «Іншим» є «західник-бандерівець», кровожерливий, злий, який з «донецьких» все витягує, зокрема ресурси. Тобто «донецькі» годують Захід, а він ще й нахабніє... (Бандерівці) вбивали наших, вони там досі... і тепер у політику влізли. Ющенко – бандерівець⁸².

Те, що відбулося під час президентських виборів і Помаранчевої революції 2004 р., вже стало історією. Тут обмежимося лише до одного спостереження: вибори президента у будь-якій країні – за умови, що вони мають справді змагальний характер, – завжди містять у собі загрозу політичної кризи і розколу країни⁸³. Однак ступінь поляризованості під час Помаранчевої революції є рідкісним випадком в історії демократичних виборів: Ющенко виграв у Львові 9:1 (87,55 % проти 10,22 %), Янукович у Донецьку – 19:1 (92,6 % проти 4,98 %)⁸⁴. Наступні парламентські вибори

⁸⁰ Батенко Т. Кучма захопився Інтернетом // Поступ. 2002. № 98 (955). 9–10 липня. С. 4.

⁸¹ Донецьк+Львів = Перемога // Без Цензури. 2003. № 34. 31 жовтня-6 листопада. С. 1.

⁸² Максим: Те, що в Донецьку всі за Януковича, – це брехня // Поступ. 2004. № 294 (1603), 23–29 грудня. С. 11. Заради справедливості треба сказати, що образ Донбасу як «Іншого» активно використовувався у передвиборчій кампанії у Львові. Однак для демонізації Януковича тут не меншу роль відіграли його дві судимості, які дали змогу представити його як «донецького бандюка».

⁸³ Алекс де Токвіль ще у 1830-х рр. писав, що в Америці його часу «вибори президента можна вважати періодом національної кризи». Цит. за: *Kimball R. Tocqueville* // (<http://newcriterion.com/archive/19/nov00/tocque.htm>)

⁸⁴ Див. статистику: *Stępień S. Pomarańczowa rewolucja. Kalendarium i dokumenty wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 roku. Przemysł*, 2006, S. 312, 317. Принагідно скажемо, що, по-перше, і на Заході, й на Сході України були міста, де рівень політичної поляризації був навіть вищим, аніж у Львові чи Донецьку (*Ibid.* P. 315–321), а по-друге, у випадку Донецька цей показник правдоподібно був би нижчим, якби не провладні фальсифікації (Максим: *Те, що в Донецьку всі за Януковича, – це брехня...* С. 11); (<http://www2.pravda.com.ua/archive/2004/november/24/2.shtml>)

2006 і 2007 рр., як здається, зміцнили образ розколотої країни. Однак і це враження може бути поверховим: за опитуванням, яке проводив журнал «Фокус» напередодні виборів 2007 р. у восьми найбільших містах України, від 13 % до 25 % опитаних громадян були готові голосувати «Проти всіх». У Донецьку та Львові цей показник становив, відповідно, 15 % і 17 %⁸⁵. Поки що рано робити прогнози, чи стане це досить значне число розчарованих у двох таборах підставою для постановня «Третьої України». Проте виключати таку можливість теж не варто.

Висновки

Одним із головних завдань нашого проекту було виявити, що порівняння Львів-Донецьк говорить про сучасну посткомуністичну Україну. Вивчаючи силу розтягнення у двох протилежних точках, можна скласти уявлення про загальну міцність того соціального матеріалу, з якого побудоване сучасне українське суспільство. У цьому сенсі висновок є досить обнадійливим: Україна колеться, але не розколюється. Різниці між Львовом і Донецьком можуть бути драматичними – але вони далекі від тієї трагічності, яку їм приписують багато публіцистів, аналітиків і політиків. Те, як порівнюють обидва міста, а ще більше – які висновки роблять, нерідко говорить радше не про самі Львів і Донецьк, а про тих, *хто* порівнює, а особливо з *якою метою* і наскільки *добросовісно* вони це роблять.

Представити Львів і Донецьк як два антагоністичні й взаємовиключні полюси можна лише тоді, коли вибрати етнічно-філологічну перспективу, тобто трактувати націю насамперед як етнічну спільноту, головним критерієм приналежності до якої є мова. Іронія такого підходу полягає в тому, що вона зближує непримиренних ворогів – українських і російських націоналістів. І одні, й другі сходяться в тому, що Донбас ніколи не був і не може бути українською територією, а донеччани – українцями. Оскільки географічно обидва табори можна представити за головними осередками такого способу мислення, Львовом і Москвою, то можна сказати з певним іронічним перебільшенням, що такий спосіб думання є «спільною змовою Львова і Москви проти Великої України».

Подібну перспективу, проте, приймають і ті, хто відгороджується – принаймні на словах – від націоналістичного табору. Злий жарт з ними грає їхнє захоплення модерністськими теоріями – принаймні тими, що, як теорія Ернста Гелнера, трактують «модернізацію через націоналізацію» як певну норму. Донецьк є індустріалізованим, але не знаціоналізованим містом – а тому виглядає як виняток, певна «недомодернізована» аномалія. Натомість

⁸⁵ Счетчик выборов. Совместный проект Фокуса и маркетинговой компании TNS Ukraine // Фокус. 2007. № 36 (49). 7 сентября.

Львів, з його високим рівнем національної мобілізації, сприймається як норма і відповідно – взірць наслідування для Донецька. Оскільки цього наслідування не сталося чи не стається, то вважають, що українська нація не існувала перед 1991 р. й далі продовжує не існувати після 1991 р.⁸⁶

Модернізаційні теорії справедливо звинувачують у яловості. Важко знайти будь-який історичний приклад, які б вони успішно пояснювали, а тому майже кожен приклад виглядає як виняток. Відповідно не лише Донецьк, але й Львів виглядає як певна аномалія – у ньому є мало індустріалізації і багато націоналізму. Найбільша ж спокуса в застосуванні модернізаційних теорій полягає у вибудуванні певного континууму – своєрідної кривої магістрального розвитку модернізації і націоналізації, на якій Львів і Донецьк будуть представлені окремими точками, одна з яких випереджатиме, а друга – відставатиме від першої. Відповідно завданням одного міста буде «доганяти і переганяти» інше за рівнем модернізації чи націоналізації.

Такий спосіб мислення є хибним. Немає серйозних підстав вважати знаціоналізовану Галичину моделлю для зне(до)націалізованого Донбасу, як і зіндустріалізований Донбас – моделлю для зне(до)індустріалізованої Галичини. Насправді приклади відсутності будь-якої кореляції між індустріалізацією та націоналізацією бачимо і тут, і там. Варто порівняти пізньоімперську Юзівку не з пізньоавстрійським Львовом, а з тогочасним Бориславом, центром видобутку галицької нафти, – щоб побачити чимало паралелей (включно з браком загальної ідентичності серед робітників та високим рівнем серед них антисемітизму)⁸⁷. Це порівняння можна поширити на інші промислово-видобувні райони Європи і, скажімо, виявити їхню спільну високу криміногенність⁸⁸.

Львів і Донецьк, слугують добрими прикладами того, що в сучасній постмодерністичній критиці теорій модернізму називається «множинністю модерності»⁸⁹. Львів і Донецьк відображають різні моделі модернізації – і немає серйозних підстав вважати одну з цих моделей взірцем для інших. Історично кількість цих моделей не вичерпується двома – їх може бути набагато більше. Відповідно Львів і Донецьк не можуть бути символом розколотості на дві частини України. Крім Львова і Донецька, в Україні існують інші великі українські міста – скажімо, столичний Київ, який розмовляє, як Донецьк, але голосує – як Львів. Так само існують більше

⁸⁶ «Львів і Москва: спільна боротьба проти Великої України», <http://www.zaxid.net/article/7715/>

⁸⁷ Зразок такої аргументації, окрім цитованих вище праць Миколи Рябчука, див.: *Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building. London, New York, 1998.*

⁸⁸ Див.: *Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia. Cambridge (MA), London, 2005; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Іван Франко і його спільнота. К., 2006. С. 275–302.*

⁸⁹ Це спостереження належить Керстін Цімер – див. вище примітку 76.

аніж дві України – скажімо, центральні регіони України, що інтегрують як екстремізм Заходу, так і екстремізм Сходу⁹⁰. Наш проєкт стосувався виключно Львова та Донецька. Проте навіть такий фокус дозволяє побачити, що самі по собі Львів і Донецьк, попри численні відмінності, демонструють багато подібностей, і попри дрейфування в різні боки – виразні тенденції до зближення.

Як показує наш проєкт, порівняння «Львів-Донецьк» можна описувати як за формулою «або, ... або», так і за формулою «і, ... і». Вибір тут нерідко залежить не тільки від описуваних «об'єктивних» явищ, а й від суб'єктивних уподобань того чи іншого аналітика. Цей суб'єктивізм можна і треба викривати та критикувати, але ним не можна нехтувати як фактором впливу на об'єкт дослідження. Спосіб писання про Львів і Донецьк як про символ двох антагоністичних України значною мірою цей антагонізм і формує. Відповідно проблематизація цього символу, виявлення його численних умовностей і натягнень сприяє послабленню цього антагонізму й подальшій інтеграції обох міст у єдиний політичний простір. Тому кожен дослідник повинен бути саморефлексивним і дуже відповідальним за те, що і як він чи вона пише.

Пост-скриптус

Цю розповідь хочу завершити епізодом, котрий показала за місяць до парламентських виборів 2007 р. програма телевізійних новин «Подробности-ТВ»⁹¹. Він стосувався Дня Шахтаря, запровадженого у повоєнній Україні 60 років тому. Першим із професійним святом шахтарів привітав прем'єр Віктор Янукович на урочистих зборах у День незалежності в Києві. Він говорив про збільшення видобутку вугілля, відкриття нових шахт і про те, що стахановський рух не помер. Юлія Тимошенко поїхала на Схід, до Луганська. Лідерка БЮТ заявила, що планує підписати з шахтарями угоду, яка має стати програмою розвитку вугільної галузі. А її зять, англійський музикант Ліон Карр, навіть написав про шахтарів пісню. Натомість президент Віктор Ющенко вирушив на Львівщину, до шахтарського Червонограда. Глава держави менше обіцяв, а більше критикував уряд Януковича за те, що фінансування галузі зростає, а от видобуток вугілля зменшується.

Телевізійні журналісти взяли за власне розслідування про стан справ у гірничодобувній промисловості. Воно показало, що різниць в умовах праці

⁹⁰ Eisenstadt S. N. Multiple Modernities // Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences. Winter 2000, «Multiple Modernities» Issued as Vol. 129, no 1 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. Cambridge, 2000. P. 1–29.

⁹¹ Обидва аргументи належать Романові Шпорлюку: Szporluk R. Why Ukrainians Are Ukrainians // Eurozine. 2002. September 17. (<http://www.eurozine.com/articles/2002-09-17-szporluk-en.html>), його ж. Україна не ділиться на Львів і Донецьк // Українська служба Радіо BBC. 2004. 5 листопада 2004. (http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2004/11/041105_szporluk_ukraine_regions.shetml)

у шахтах Донбасу та Галичини немає: в обох місцях вони є нелюдськими. Через низький стан техніки безпеки та застаріле устаткування кожен спуск шахтаря під землю може стати для нього останнім, що, на превеликий жаль, часто і стається. Україна має чи не найвищі показники смертності серед шахтарів: за останні шість років під час видобутку вугілля загинуло 1600 осіб.

У контексті нашої розмови важлива не лише ця жахлива статистика, а й спосіб, у який шахтарі розповідали про неї. Вони попросили не показувати їхніх облич і змінити голос – боялися, що після зустрічі з репортерами їх можуть оштрафувати або навіть звільнити. Говорити їх змушував лише страх за життя. Що головне: у цьому відношенні не було жодної різниці між шахтарями з україномовної Галичини та російськомовного Донецька. Створити між ними різницю можна лише тоді, коли звертати більше уваги на те, якою мовою вони говорять – українською чи російською, – ніж на їхню спільну недолу в незалежній Україні.

Yaroslav Hrytsak

The History of Two Cities: L'viv and Donetsk in Comparative Perspective

The article offers a historical background to the Lviv–Donetsk comparison. It focuses on urbanization, role of borderlands and modernization.

From the urbanization perspective there is a crucial difference between Lviv and Donetsk is that Lviv, unlike Donetsk, has longer history and at times, had the status of political and cultural metropolis. Up to World War II while both Lviv and Donetsk were multi-national, Donetsk stood in opposition to all-imperial as well as all-national identities and its population had neither class nor national consciousness. On the contrary, sharp interethnic conflicts in Lviv combined with its metropolis status to make it a “nationalizing” city that influenced national self-awareness of all its inhabitants.

From the point of view of modernization theory Lviv modernized without industrialization, while in Donetsk industrialization was only loosely connected/intertwined with urbanization. The common feature for both cities was the failure to culturally homogenize their populations. In both, groups lived alongside with but isolated from each other in the modern period was the norm in medieval times. World War I and World War II obliterated most of the differences between the two cities and placed them both within one state. Lviv became an industrial city and both it and Donetsk began to resemble each other. In terms of national and social composition they were becoming Ukrainian cities with a working class. But whereas Lviv since the 1950s has become a Ukrainian city due to rural in-migration, Ukrainians lost their majority status in Donetsk to Russians and Russian came to dominate the public sphere. A common political interest in the 1990s to separate from the USSR has since been replaced by rivalry.

Differences between Lviv and Donetsk can be dramatic but they are hardly tragic. How the two cities are compared, tell us as much about each city as about those who make the comparison.